

ישראל רוזנסון

"יודוע שהם מוסרים נפשם על שליחותם"¹ **תעלומת גשר אכזיב: ההיבט הלאומי ושאלת התרת העגונה**

מכלול האירועים המסתתר מאחורי הכותרת "ליל הגשרים" ידוע היטב, ובתוכו גם המעמד המיוחד של אירוע "גשר אכזיב"². בשורות שלהלן ייאמר דבר-מה על ההתמודדות עם שאלת גורלם של הנופלים בגשר אכזיב בליל הגשרים.³ מאמר זה נכתב חרף התחושה כי בעיקרה התעלומה מוצתה והדברים ידועים; המניע לכתיבתו נעוץ בכך שסוגיית התרת עגונות וליבונה בתוך ההקשר הרחב של זיכרון האירוע המצמרר לא באו עדיין לידי ביטוי מלא. כדי להגיע למטרה לשלב את הטיפול בשאלת העגונה בהיבטים האחרים של השלכות הפרשה ננתח תחילה את התעלומה וביטוייה, ועל רקע זה תוזכר פרשת ההתרה שעליה אנו יודעים מתשובותיו של הרב פראנק (להלן), וממסמכים מארכיונו של הרב זילברמן (להלן) שהעלה את הסוגיה לדיון רבני משהגיעה לפתחו.⁴

תעלומה ופתרונה

לשאלה מה בדיוק עלה בגורלם של הנופלים בגשר אכזיב בלילה שבין ה-16 ל-17 ביוני 1946, ניתן היה לכאורה להשיב כמחצית השנה מאוחר יותר תשובה רשמית ברורה: מדובר בנופלים – לא בנעדרים. כך נכתב וכך אמורים היו להבין

- 1 הציטוט מדברי הרב זילברמן, להלן.
- 2 הנושא עלה שוב ושוב (למשל, י' אביר, בדרך לצה"ל – זכרונות צבא ההגנה לישראל, תל-אביב 1970, עמ' 233–237). המקור האחרון על הפרשה הוא ספרו של דב גביש, אולי הוא עוד יבוא – ליל הגשרים באכזיב 16 ביוני 1946, ירושלים תשע"ג, תיאור האירועים סביב הפעולה בעמ' 57–86. בספרו של אריה יצחקי הוקדש פרק "תעלומת הי"ד מגשרי אכזיב" (א' יצחקי, שלדים בארון – תעלומות ומיתוסי כזב בתולדות היישוב ומדינת ישראל 1941–1951, ירושלים תשס"ט, עמ' 79–106). הסגנון שלו חריף ובוטה. בכל אלה אין התייחסות לפרשת יעקב ברלינגר העומדת במרכז ענייננו.
- 3 שמות הנופלים: שמעון אלכסנדר, יהודה אסף (פולני), אליהו בלוס, יעקב ברלינגר, יהודה גביש, יצחק סטרוסטיניקי, יחיאל סלור, דוד סימן-טוב, יעקב קובץ, יוסף קינדרמן, עמיחי קליבנר, יוסף רוזנפלד, נחמיה שיין. בנפרד יחיעם וייץ.
- 4 ארכיונו של הרב זילברמן נמצא ב"ארכיון המרכזי לתולדות העם היהודי" בגבעת רם בירושלים. אני מבקש להושיט שלמי תודה למנהלו, יוחאי בן גדליה, על עזרתו הנדיבה.

לכאורה בני המשפחות.⁵ ובכל זאת, לכאורה בפועל ענן התעלומה לא סר. ככל שהתמשך הזמן הפכה התעלומה להיות חלק מן הסיפור ואף הלכה ותפחה לסיפור בפני עצמו.

כיצד מתוארת התעלומה? האתר הרשמי של הפלמ"ח⁶ (למיטב הבנתי, החומר בנושא זה נכתב בו בעקבות ספרו של אוריאל אופק, ליל הגשרים⁷), מציג כמתבקש סוג מסוים של גרסה רשמית, גרסת הגוף שעמד מאחורי שליחת הלוחמים למשימתם. גרסה זו איננה נמנעת מלהזכיר את החידה: "זמן רב רווחו שמועות שונות ביחס לגורלם של חללי גשרי אכזיב". בהמשך נאמר כי על כך הייתה חקירה מסועפת של ההגנה והועלו סברות שונות לגבי גורלם, למשל: "חלק מהלוחמים ברחו להרים וממתינים עד יעבור זעם [...] כמה מהנעדרים נפצעו ונשבו בידי הבריטים או הועברו לסוריה על ידי הערבים". החקירה המשיכה, גורמים שונים, ביניהם מסתערבים, גבו עדויות, חקרו את הפטרולים הבריטיים שהיו בסביבה, שאלו ערבים בכפר א-זיב הסמוך, ואספו שרידים קטנים (שברי כפתורים, עטים, חלקי שעונים). "הממצאים בשטח חיזקו את החשש כי כל הנעדרים נספו בהתפוצצות", אולם הספק נותר.

בקול ישראל ובמכתבו של ישראל גלילי למשפחות זמן קצר אחרי האסון הופנתה תחושת הספק לשלטונות הבריטיים שהואשמו ב"קבורה חשאית". אליבא דנאמר באתר זה התוצאה הייתה: "שמועות השווא הוסיפו להפיח שביב תקווה בקרב המשפחות", ולא רק אצלן, "בציבור הרחב רווחה הסברה שתעלומה אופפת את גורלם של 13 הלוחמים".⁸ כאמור, כל זה באתר הפלמ"ח.

5 אם בדו"ח מ-17.6.46, מספר ימים אחרי הפעולה נאמר: "14 אנשים שביניהם בלי ספק פצוע אחד וכנראה יותר טרם הגיעו מניחים שמסתתרים בסביבה, כי לא יכלו להגיע (כנראה בגלל הפצועים). מנהל הפעולה בין החסרים. ביניהם גם האנשים שהיו בחלק הקדמי ביותר לחולית גשר הרכבת" (צילום הדו"ח אצל גביש: ד' גביש [לעיל הערה 2], עמ' 81). בקול ישראל (23.7.1946) נאמר: "אין להעלות על הדעת כי התפוצצות זו תשחק לעפר 13 אנשים מבלי להשאיר סימן ואיבר [...] היכן הם 13 הנעדרים?" (צוטט אצל גביש, שם, עמ' 121). במכתב של תנועת המרי העברי למשפחת סימן טוב (11.7.1946): "אין לקבל את ההנחה האיומה כי הנעדרים אינם בחיים" (צילום אצל גביש, שם, עמ' 114). לעומת זאת במכתב של מפקד תנועת המרי למשפחת סימן טוב (5.12.46) כחצי שנה מאוחר יותר נאמר כבר כי כולם חללים.

6 מרכז מידע פלמ"ח, "מאבק בבריטים": (http://palmach.org.il_item.asp?levelId=3...)

7 אוריאל אופק, ליל הגשרים, תל-אביב תשמ"א, עמ' 100-116.

8 החלל הארבעה עשר – יחיעם ויץ, זוהה מיד.

בספרו החדש שהוקדש לנושא, ייחד דב גביש פרק שכותרתו "אולי הוא עוד יבוא" מדברת בעד עצמה. בפרק הוא מספר על ציפיית ההורים והמשפחות שלא האמינו,⁹ ובהמשך מובאת שוב כותרת מסוג זה: "דעיכת תקוות ה'אולי'".¹⁰ נסיבות הקבורה חיזקו את תודעת התעלומה.¹¹

לא במהרה הגיע הספק לכלל פתרון! מהסעיף הבא שבאתר הפלמ"ח שנזכר לעיל, "חקירות מאוחרות על גורל הנופלים בגשרי אכזיב", עולה כי רק שני עשורים מאוחר יותר, בתחקיר של פקד שלמה בן אלקנה ממשטרת ישראל,¹² נקבע ש-13 הנופלים נקברו בקבר אחים. מבחינתו של דיונונו זה חשוב הניסוח לגבי התעלומה: "כאשר החליט [=פקד בן אלקנה] לנסות לפתור את התעלומה. מחקרו העלה כי אין כל 'תעלומה'". ארגון ותיקי ההגנה פרסם הודעה שקבעה כי מקום הקבורה היה ידוע להגנה ולמוסדות היישוב ונמסר למשפחות. הבעיות שהולידו את הספק נבעו מפרסום לקוי בתנאי המחותרת דאז. ההד של הודעות ותחקירים אלו הביא לקבורת השרידים במקום הנפילה ביוני 1968 בטקס ממלכתי. בנובמבר 2003 השרידים שנטמנו בקבר האלמוני בקיבוץ מצובה נקברו בקבר האחים. ב-2006 יצא לאקרנים סרט התיעודי של שושי בן חמו, "קבר יש רק אחד", המתאר את הפרשה כולה. התסריט נכתב בסיועו של ד"ר דב גביש (אשר למוטיבציה, גביש חקר בעצם את מות אחיו באירוע), שספרו מוזכר במאמרנו מספר פעמים. במובן הפשוט הגיע סוף פסוק.¹³

תודעת התעלומה

לענייננו חשוב לציין כי גם אם השאלות הקונקרטיות הגיעו לכלל פתרון ותעלומה ממשית לא הייתה, לאורך השנים נותר לה זכר שלא היה בר-מחיקה. תעלומה אין, תודעת תעלומה – יש ויש.

9	גביש, על ציפיות ההורים במיוחד עמ' 128–129.
10	גביש (לעיל הערה 2), עמ' 115.
11	גביש (לעיל הערה 2), עמ' 149–156.
12	דב גביש מתאר אותו כ"היסטוריון שהתמסר לפיענוח פרשיות נעלמות" (גביש [לעיל הערה 2], עמ' 14).
13	על דעיכת התקוות כתב דב גביש את הפרק שכותרתו "דעיכת תקוות ה'אולי' " – גביש (לעיל הערה 2), עמ' 115.

היה לכך ביטוי ספרותי: כפעולה מיוחדת ומרגשת זכה סיפור ליל הגשרים לביטוי ספרותי, למשל בזמר העברי.¹⁴ באחד מן השירים הונצחה התעלומה בצורה מיוחדת. הכוונה לשירים של דידי מנוסי ויוחנן זראי שהתפרסם בתחילת שנות החמישים על "שלושה צביקה" (צביקה א', צביקה ב', צביקה ג'), שבו סופר על:

יום אחד למחלקה הגיע קשר / ויצאנו בו בלילה אל הגשר / ומובן שאת החומר רק שלושה יכלו לשאת / צביקה ג', צביקה א', צביקה ב' / למחרת בשורה רעה כל לב הזעיקה / כי משם איש לא חזר אפילו צביקה / ואנחנו לא ידענו, לא ידענו מי המת / צביקה ג', צביקה א', צביקה ב'.

"צביקה" הוא כמובן אינו אלא משל (בין נופלי הגשר אין ולו "צבי" אחד).¹⁵ ככל הנראה "אחדות הצביקה" היא בראש ובראשונה סמל לאיזושהי אחדות המאפיינת את הקולקטיב הצברי דאז, מונוליטיות שביטוייה בצורה החיצונית זהה, בשם ובכינוי האחד, ובצד זאת, "היציאה אל הגשר" עם מטען המובילה ל"לא ידענו מי המת" נשענת על תוצאות ליל הגשרים באכזיב.

לימים, תודעה זו פרנסה ספרות על תעלומות צבאיות. כך, בספרו של אריה יצחקי על מקצת מן התעלומות הללו הוקדש פרק שלם ל"תעלומת הי"ד מגשרי אכזיב".¹⁶ הנה, יותר מיובל שנים אחר האירועים סגנונו החריף והבוטה של המחבר מפיח רוח חיים באותה תעלומה נושנה.

עצמת התעלומה התבטאה גם בז'אנר מיוחד – כתבות אישיות שהפכו לימים לפרקים בספר. סגנונו של חיים גורי, המוקדם יותר, שונה מזה של יצחקי בכל מובן. מה שכותב חיים גורי – יסכימו רבים – הוא ספרות טובה, אולם בסופו של דבר התייחסותם לתוצאות האירוע אינן שונות. תחת הכותרת "גשר א-זיב" (יוני

14 למשל "דחילק מוטקה", שיר רווי הווי פלמ"חאי, מהשירים הראשונים של מלחמת העצמאות (מנגינה אמריקאית, מילים חיים חפר): "ושש עשרה לחודש יוני / ארבעים ושש / בטרם הוא הלך לגשר / והריח אש". "שיר הגשר" (לחן עממי רוסי, מילים זאב מייזלר): "לילה בהיר / ושמי לבנה / כתת חבלנים כאן בסבך / הגשר מלבין / שואל ואינו מבין / למה רגשו בחורים", נכתב על רקע פיצוץ גשר שייח חוסיין על הירדן שבו השתתף מחבר השיר. מעניין שבשנים האחרונות הפך למעין שיר נושא בטקסי האזכרה לנופלי גשר אכזיב. בסרט, בעקבות ספרו של משה שמיר, "הוא הלך בשדות", מודגש באופן מיוחד מות הגיבור אורי, על רקע פיצוץ הגשר.

15 רשימת השמות, לעיל הערה 3.

16 יצחקי (לעיל הערה 2), עמ' 79–106.

1962) שיתף גורי את קוראיו ברחשי לבו לנוכח החוויות של גודל האסון וכאב הספק, שהיו עד אז תחושות לא כל כך מוכרות בקרב חיילים יהודיים:

פוצץ גשר א-זיב... [...] לא ידענו זאת. הכוח המחפה והכוח שהבטיח את איזור הפעולה לא ידעו כי 300 הקי"ג זילניט שהתפוצצו בהלם כבד וקורע, טרפו עמם את החבלנים ואת מפקד הפעולה. יחיעם נפגע מכדור. הלכנו אחרי ארונו במורד הרחובות של חיפה. עמו הובל בארון אחד אלמוני. לא ידענו, בלכתנו אלמונים אחרי שני הארונות, כי אותו אלמוני היה בא-כוח מצורף מיי"ג חברינו. לא ידענו. טרם הוברר לנו האפקט הרצחני של 300 קי"ג זילניט בין קמרונות הגשר. החלו לחפש אחריהם, בסביבה הקרובה והרחוקה, חיפושים ממושכים, ללא הרף. נחקרו ערבים ואנגלים, כאן ומעבר לגבול הלבנון. החלו לפרוח שמות ואגדות, הדומות לאגדת כ"ג "יורדי הסירה", אגדה עלומה ומחרידה מלאת דממה ומסתורין. הם היו לגבינו (שלא להזכיר את הוריהם ונשותיהם) בבחינת נעדרים. לא פעם מסרב הלב להאמין. חדשים על חדשים היו בבחינת נעדרים. עם כיבוש הגליל המערבי סופר, כי בקמפ חיל הגרנאדירים הבריטי, ליד עכו, נחפרו יי"ג קברים. אנשים בדקו את העצמות... אך לא עצמותיהם היו העצמות. לאט לאט, ברבות הימים, ידענו כי אותו אלמוני, שנאסף למחרת הלילה המר ההוא, היה גופם של חברינו. מאז, מאיר אותו לילה כמו שריפה בחשכת זכרונו. ליל הלם ומסתורין. ליל קרבן.¹⁷

לא רק את תחושת התעלומה תיאר (במקום אחר) חיים גורי, נותר גם זיכרון פיזי בשטח, המתואר ממש במונחים מיתיים ומקראיים:

והגשר הזה נראה כעת כמו חורבה שולחת אצבעות ברזל. אתה טועה אין אלה אצבעות ברזל. אתה רואה חתך לרוחב של קורות פלדה מעוקלות האוחזות פה ושם גושי בטון קרועים. היו 300–400 קילו T.N.T היו כאן אנשים אשר עלו השמימה כמו אליהו הנביא. הרכבת חיפה-בירות לא תיסע כמה ימים.¹⁸

כעבור מספר שנים אחרי שהתפרסמו דבריו, עם העברת השרידים מחיפה ב-13.6.68, ועת הוקמה על קבר האחים סמוך לגשר אנדרטה רשמית, נקבעה בה

17 חיים גורי, דפים ירושלמיים, תל-אביב תשכ"ח, עמ' 145.

18 חיים גורי, הספר המשוגע, תל-אביב תשל"ב, עמ' 228.

הכתובת ובה נכתב סיפור הקרב. הכותב ס' יזהר השתמש אף הוא בסגנון כמו-מקראי:

המה באים תחת הגשר ונפץ אדיר נפל פתאום לא נודע מאין. רעדה הארץ נעתמו שמים: ובשוך הכל לא היה עוד הגשר ושלושה עשר בנים נמוגו אל דממת הירח אפסו באמצע לכתם: ומכל תפארת עלומיהם לא נותר עמנו זולת שמם חקוק בלבנו במסד הארץ ובאבן הזאת.

העיסוק בתעלומה התמיד והתמיד. מעשי גבורה ואירועים עתירי חללים היו רבים מאז בארץ, אך התעלומות אינן מרפות גם בהיפתרן. ניתן לומר שהן הופכות ליותר מאשר בסיס לסיפור; הן הופכות לתחבולות ספרותיות הנושאות את הסיפור. בעקבות הסרט המרגש "קבר יש רק אחד" נכתב ספר לנוער המתייחס לתעלומות, שביניהן סיפור הגשר. בספרה "תעלומת הגשר שקרס",¹⁹ אחרי שהמחברת עמלה עינת מספרת על אי אמון במות הלוחמים, היא מתארת את השתקעות התעלומה:

כך קרה שבמשך עשרות שנים רחשה בלב כל הנוגעים בדבר, שנמנעו מדיבור גלוי על הנושא, עננה כבדה הקשורה לתעלומת היעלמותם של יקיריהם. העננה שהעיבה על חייהם המשיכה לינוק את חיותה מזיקי שמועות חדשים לבקרים ומציפייה איומה בלתי מרפה.²⁰

לדעתי, גם כתיבתו המדעית של דב גביש, כתיבה המסיימת את הטיפול בנושא בשלב הזה, מציגה פתרונות, אך בה בעת תורמת את תרומתה לקיבוע התעלומה כמושג וכחוויה. כביכול, תודעת התעלומה מלבה את עצמה. אכן, לא קשה לנחש מהי השפעת ה"אולי" שבשם ספרו של גביש, "אולי הוא עוד יבוא..."²¹, על הקורא, והוא הדין בשם הפרק "דעיכת תקוות האולי".²¹

זיכרון פרטי וקולקטיבי

המסתורין המתמשך, עצמות הכאב והאווירה המיתולוגית, לא זו בלבד שמלווים את הפרשה, אלא גם מעצבים את זיכרונה ואת הנצחתה.²² להנצחה זו הייתה חשיבות בדרך שבה תפסו את הפרשה.

19 עמלה עינת, רוחות רפאים במכבסה, חולון תשע"ג, עמ' 157–178.

20 שם, עמ' 161.

21 גביש (לעיל הערה 2), עמ' 115.

22 אצל גביש אין פרק אחד כולל, וראו בספרו (לעיל הערה 2), עמ' 16, 18, 136–137, 141–143, ובמיוחד בפרק "איך לזכור", עמ' 158–170.

בפועל, הייתה ההנצחה ניכרת. פרק זמן לא ארוך אחרי המעשה כונתה ספינת מעפילים "י"ד חללי גשר הזיו" (16.7.1947), במקור כנראה "י"ד חללי גשר א-זיב",²³ וזאת על פי הצעתו של יגאל אלון. בצד הגיאוגרפי בולטת ההנצחה בשמות ובאנדרטה בסביבה. בשם "קיבוץ גשר הזיו" השכן שנוסד ב-1949 מונח שם הגשר ומשוקע "זיו העלומים" של לוחמי הפלמ"ח.²⁴ שם רחוב מפורש "י"ד ליל הגשרים" בשכונה נושאת שמות גיבורים ואירועי גבורה, "שכונת טרומפלדור" בנהריה השכנה.²⁵ עוד באזור, השם הסמלי הפשוט "יד ל"ד" לאנדרטה, לגשר ולאכסניה בסביבה.²⁶

ומה לגבי זיכרון היחידים? על יחיעם ויץ סופר הרבה,²⁷ וכבר בשלב מוקדם של ההנצחה היו שסברו שתשומת הלב הוסטה אליו.²⁸ על הנופלים האחרים, כאינדיבידואלים, סופר פחות. פעמים נדמה כי מותם יחדיו הכתיב במידה מסוימת את דרכי הנצחתם כקבוצה, שלושה-עשר שהם אחד, כמו שמתאר גורי בלשון עזת-ביטוי: "ידענו כי אותו אלמוני, שנאסף למחרת הלילה המר ההוא, היה גופם של חברינו". ההתייחסות המועטה לחללים הבודדים התבטאה בחוברות צנועות שהוצעו בעיקר על ידי קיבוצים (בולט מה שנכתב על נחמיה שיין) ובעלון הפלמ"ח.

אחד מהם שזכה להתייחסות ולעניין בקיבוצו היה יעקב ברלינגר, שיוזכר להלן. בחוברת שהוציא "משק דפנה" שנה אחרי האירוע ("י"ד בסיון תש"ז) דמותו מתוארת, וגם אם תילקח בחשבון הנטייה הידועה בכגון אלה להרבות בשבחים, אכן מצטיירת דמות מופת. החוברת הוכתרה בכותרת הפשוטה: "יעקב ברלינגר", וכותרת משנה הפשוטה גם היא: "דברי חברים". המוטו הפותח אותה: "מחובתו של האדם החי את חייו בהכרה שלמה לתת מחייו

23 יצחקי (לעיל הערה 2), עמ' 96.

24 י"ז, רגע של מקום – סיפורים מאחורי שמות מקומות, תל-אביב תשס"ה, עמ' 33; גביש (לעיל הערה 2), עמ' 145–147.

25 באופן כללי יש גילויי הנצחה לנושא ברחובות ביישובים, אך מספרם לא רב. למשל, בהרצליה השם הוא כללי: "ליל הגשרים", ולא ספציפי לנופלים באכזיב.

26 על האנדרטה: א' שמיר, הנצחה וזיכרון: דרכה של החברה הישראלית בעיצוב נופי הזיכרון, תל-אביב 1996, עמ' 37–39.

27 בהנצחתו של יחיעם ויץ היה מן המיוחד; ניתנו הרבה שמות ילדים – בני משפחה וזרים – בעקבות השם המיוחד וגורלו של האיש שנשא אותו. הדברים הגיעו לשיאם בכנס של היחיעמים שנערך במלאת 68 שנים לליל הגשרים.

28 גביש (לעיל הערה 2), עמ' 87 ועוד.

לזולת תמצא תנחומים בזאת, שבנך ידע את תפקידו וידע לשם מה הוא נלחם", לקוח ממכתב שכתב לאביו ערב יציאתו לפעולה שממנה לא חזר. המכתב המלא מופיע בחוברת.²⁹ הוא נמצא בתוך חפציו, ולימים הועבר לארכיון בית לוחמי הגטאות. החוברת אופיינית לרוח אותם ימים, ולמעט ההדגשות על אהבתו של הנופל לבנו היא ממעטת לעסוק בענייניו הפרטיים. מה שמסופר יש לו קשר לכלל, לאומה. בעמוד הפתיחה, "ללא קבר", שכתב "חבר" מובאים שמות הנופלים כולם.

כאמור, ברלינגר הוא אחד מן החבורה, אבל לסיפורו יש המשך. הסיפור המשפחתי המרתק והנוגע ללב שלא סופר בשנת תש"ז עולה עשרות שנים מאוחר יותר, הפעם לא בחוברת אלא באתר הקיבוץ: "לזכרו של יעקב ברלינגר 23.4.07". הכותבת, אורנה שר, נולדה עשר שנים לאחר שיעקב נפל לאמה עליזה – "ליזל", אשתו של יעקב, שעלתה עמו מגרמניה בשנת 1937 בהיותם בני 22 ו-20. ליזל לא הרבתה לספר על נישואיה הקודמים, אם כי הבת הכותבת ליוותה אותה לאזכרות השנתיות באתר גשר אכזיב. את דבריה ביקשה "לסיים במשפט שכתב יעקב לאמי במכתב פרידה טרם יציאתו לפעולה האחרונה: 'תגדלי את נדב למעשים טובים, כי רק הטוב לעולם יעמוד ורק למען הטוב כדאי לחיות'".

מה שלא ידוע היה בתש"ז התברר מאוחר יותר: נדב בן השלוש טבע במימי הדין ונקבר בבית הקברות בדפנה.³⁰ אולם, ממשיכה אורנה שר: "אז למרות שליעקב ברלינגר אין לכאורה המשך או לפחות לא המשכיות לזרעו, אני מרגישה שהמשכיות אינה תלויה דווקא בגנים ורואה את עצמי יחד עם משפחתי כממשיכת דרכו – לראות את הטוב באדם ולהמשיך את הדרך הציונית".³¹

29 עמ' 25.

30 למרבית דאבון הלב: "חפויי ראש ושתוקים, אנשי שיבה אחרונים מאותה פעולה שכשלה, אמו של ש', האחת שנותרה בחיים מכל קבוצת ההורים, אחים ואחיות ספורים וילדיהם, מפקדי פלמ"ח מדולדלי בלוריות כסופות. ש' שנולד חודשיים לאחר היעלמות אביו באסון אמר 'קדיש' בקול רוטט. דמעות חרישיות זלגו בתוך קמטי פניה העמוקים של האם הקשישה. המצלמה בידיה של שושי הייתה יציבה, למרות קצב דמה המואץ שהרעיד את עור רקותיה בגלי כאב צורב. עיניה מעבר לעדשה התמקדו בכוח בפני הנוכחים, בריבועי השיש שהורמו מעל חלקת הקבר, ובשארית הקופסה העטופה בדגל הלאום שנשמטה מהאלונקה אל בור מנוחתה האחרון. 'קבר יש רק אחד' מלמל ש' שעמד נבדל לעצמו במרחק צעדים ספורים ממנה לאחר תפילת הקדיש שלו, ושושי ידעה שזה יהיה שמו של הסרט שלהפקתו תקדיש את כל זמנה ונפשה כעת" (עמלה עינת [לעיל הערה 19] עמ' 178).

(<http://www.dafna.org.il/info/arction/YaakovB.htm>)

המשכיות זו הייתה תלויה בהתמודדות עם התעלומה במחוזות אחרים לגמרי, לא רק באמצעי התקשורת וביצירה הספרותית לסוגיה. הנה, באותו זמן עצמו שנכתבו הדברים על ברלינגר (במאמר מקדים לחוברת שנקרא "ללא קבר" נכתב "ואבדנם תעלומה"³²), התמודדו עם התעלומה כמה מחשובי הרבנים בארץ ישראל המתמחים בדיני עגונות.

שאלת העגינות³³

כאמור, תעלומת השלושה-עשר נפתרה בצורה סבירה לאחר חודשים ספורים, ובכל זאת העיקה במשך שנים. מועקה שכזו – הלא דבר היא! מבחינת הנוגעים בדבר הייתה ממשית ביותר. קשה להיאבק במועקת הסובלים ולתת לה מזור, וקשה לא פחות להיאבק בהלכי הרוח בציבור. יחד עם זאת, חרף התמדתה, היבט אחד של התעלומה חייב אמירה ברורה כבר בשלב מוקדם יחסית של בירור ההתרחשויות. בנקודה זו אני מבקש להדגיש: חרף ענייני המובהק בפרשה אין לי כל רצון לשלב בחקירתי בירורים בשאלת חייהם האישיים של הנופלים, אולם מקרה אחד יצא מעבר לגבולות החיים הפרטיים, והוא זה של יעקב ברלינגר שהוזכר לעיל.

מתברר כי בתוך אותה שנה פנתה אשתו של ברלינגר לרבה של צפת, הרב אברהם ליב זילברמן, בבקשה להתרתה מעגינותה. התברר כי התעלומה שאפפה עדיין את האירוע החישה את הצורך להגיע לפתרון מוחלט. הפנייה של תושבת קיבוץ דפנה אל הרב אברהם ליב זילברמן דווקא, הגיונית מבחינה גיאוגרפית (בניסוחו של הרב זילברמן: "מכיון שזה בגבולי" [להלן]). הלה העביר את השאלה לגדולי הפוסקים של אז, ראש וראשון שבהם היה רבה של ירושלים, הרב צבי פסח פראנק. שאלתו של הרב זילברמן מפורטת ומנומקת. במובן מסוים היא מהווה "חצי תשובה". נציג כמה מדבריו בהשמטת הטיעונים ההלכתיים המדויקים.³⁴

32 עמ' 7.

33 אנו עוסקים כאן עדיין בשלב של מחתרת, בטרם היווצר הצבא, בטרם נוצרו מנגנונים ממוסדים לטיפול בשאלות הטרגיות הללו. על שאלת העגינות בעקבות שירות בצה"ל נכתב הרבה. מעניינים דברים של הרב שלמה גורן, בעוז ותעצומות – אוטוביוגרפיה, תל-אביב 2013, עמ' 163–169; עמ' 234.

34 משהו על דרכי הניתוח ההלכתיים של הרב פראנק אצל א' רובינשטיין, "פסיקה, שכל ישר ואנושיות", י' רוזנסון (עורך), "גאון ההוראה" אחרי 50 שנה, היסטוריה, הגות, ריאליה, ירושלים תשע"ב, עמ' 19–32.

בתחילה הצגת המקרה :

בחודש סיון תש"ו נתפרסמה ידיעה בעיתונות על התקפה במעברות גשר א-זיב, ושנמצאו שם הרבה איברים מרוסקים שלא היתה כל מציאות להכיר את מי שהוא, ונתפרסם שארבע עשרה איש נעדרים ולא הודיעו את שמותיהם, ורק ככלות שנה בחודש סיון תש"ז נתפרסם בכל עיתוני א"י שמותיהם ותמונותיהם, אשר חברי ההגנה פרסמו אותם שאלו היו שלוחיהם לפעולה זו ושהלכו בשליחותם ולא חזרו. ביניהם התמונה של י.ב. [=יעקב ברלינגר] מגרמניה, ומאז עלתו ארצה היה חבר בקיבוץ דפנה, והשאיר שם אשה צעירה לימים ושמה ע. [=עליזה] וילד אחד, והאשה פנתה אלינו להתירה מכבלי העיגון.³⁵

התרת עגונות כרוכה בפתרון התעלומה, ובמונחים הלכתיים: בהתרת ספקות :

הספק הראשון, אף על פי שחברי ההגנה מעידים שהם שלחו אותו לפעולה זו יחד עם כל החברים, בכל זאת שמא באמצע הדרך חזר בו והשתמט מהם והלך לו לנפשו [...] אבל באמת חשש זה רחוק הוא, כי חזקה שליח עושה שליחותו, וידוע שהם מוסרים נפשם על שליחותם והולכים בתמידות לאתר שמשתלחין. ועוד ברי הדבר שיש ביניהם סדר ומשטר צבאי שכל החוזר מקפחין את שוקיו, ולא יתנו לו חבריו לחזור אפילו אם ירצה לחזור. והספק השני, שמא נשאר בחיים אחר הפעולה וברח לנפשו. אבל גם זה חשש רחוק מאוד, כי מאחר שרוב חבריו נטרסקו תחת הגשר ונמצאו אבריהם מרוסקים [...] ואם היה נשאר בחיים, לא יתכן שלא היה מתוודע כל הזמן הזה לאשתו ולילדו ולמשפחתו ולחבריו בהקבוץ שחי איתם בשלום אהבה וחיבה, ע"י איזה ידיעה שהיא שאפשר בזמן הזה להודיע ע"י הרבה דרכים. גם אין לחשוש דילמא נעשה בעל מום ומחמת כסיפא ערק.³⁶

אכן, ניתן לחוש בדברים את ההערכה המרובה של הרב זילברמן לאנשי הפלמ"ח שמסרו נפשם בפעולה, ולאופיו המסודר והמאורגן של הארגון המשמש

35 הרב צבי פסח פראנק, ספר הר צבי – פסקים וחקרי הלכה, אבן העזר, חלק ראשון, ירושלים תשס"ד, עמ' קח.

36 שם, עמ' קח-קט.

כמעין צבא (מעיד על כך המושג "שליחות" החוזר ונשנה בדברים שהובעו בדיון בנושא).³⁷ בהקשר הנידון מספר הרב זילברמן גם על מכתבו של ברלינגר: כי אנשים האלו בצאתם לפועלם יוצאים לכתחילה ע"מ לסכן נפשם, וצפוי בכל רגע להיהרג, ובעתון שנתפרסם תמונתו נדפס גם מכתב שכתב לאביו ונמצא בתיקו, ומתבאר מתוכו שידע לאן דרכו מוליכתו ושלקטלא אזיל, ומיד עם צאתו לפעולה איתרע החזקת אשת איש.³⁸

הדברים משתלבים באופן כללי עם דרכו ועם שיטתו של הרב זילברמן בענייני לאום. אברהם לייב זילברמן (1890–1948) ממשיך את מסורת רבני צפת ממשפחתו (לפניו כיהן סבו). בגיל 28 התמנה כרב העיר וכרבן של שתי הקהילות – האשכנזית והספרדית (בצפת הייתה גם קהילה חרדית). כציוני דרך חשובים המסמנים את השקפת עולמו נציין את האישור לעלייה לביריה בשבת, ואת העובדה שביכה ברבים את עולי הגרדום, אנשי האצ"ל והלח"י.

אולם, עניין אחד הוא להפגין מנהיגות דתית רגישה לאירועים ואמפטיית לענייני הציוני, ועניין אחר לגמרי הוא העיסוק בדני עגונות. בשל חומרת דינה של עגונה המלצתו ההלכתית הייתה, שבנסיבות הללו ההיתר לנישואין יחול רק "אחר שתחכה עוד י"ב חודש דהיינו עד ר"ח סיון תש"ח".³⁹ כלומר, הוא הציע לעכב את נישואיה בעוד שנה, כדי לוודא שהבעל אכן לא יחזור. תמצית תשובתו של הרב פראנק היא: "ואינה צריכה להמתין שתי שנים".⁴⁰ נימוק עובדתי שעליו הוא נשען: "והנה במקרה נזדמן לי היום עיתון חשאי שחבריו מוציאים מזמן לזמן והוא מיום כ"ה תמוז", ובו סופר על גודל המאמצים להתחקות על גורלם. בנימוקים לתשובתו הקצרה מתברר שהכוונה הייתה ל"איגרת" (מס' 2, 16.7.47), נספח לענייני השעה לביטאון "בטרם" (להלן), ומתעוררת השאלה

37 הרב עוזיאל בפתחה לדבריו בדיון ביזמתו של הרב זילברמן קבע: "ועתה אני מוסיף לומר שבנידון דידן, שידענו מפי חבריו בהגנה שהם צריכים להיות שולחיו ושיצא למקום המערכה זאת בשליחותם וידענו גם מעדות הממשלה שנמצאו שם אברים מרוסקים ונעדרו י"ד איש [...] ושיש לנו עדות ראייה ודאית של אברים מרוסקים של כמה אנשים. וידענו מספרם ושמותם של האנשים שהלכו מפייהם של חברי ההגנה שהם שלוחם ונוסף לכך שאבד שמם ונשכח זכרם אין שום ספק לומר שאיש זה שהיה בין ההולכים והלוחמים והוא נעדר ואבד שמו בין אלה שנמצאו אבריהם מרוסקים וזו עדיפא מאומדנא, אלא היא כעדות ודאית שמת, שאם היה חי היה ידוע לחבריו ושולחיו ולא היו מפרסמים שמו בין המתים". (ארכיון זילברמן, לעיל הערה 4).

38 הר צבי (לעיל הערה 35), עמ' קיא.

39 ש.ם.

40 ש.ם.

הנכבדה מה ראה הרב פראנק להתירה דווקא בגין עדות זו, לאחר שפרטי המאורע התפרסמו באותה העת בעיתונות העברית בלוויית תמונות כולל תמונתו של "י.ב." הלא הוא יעקב ברלינגר. מה יתרון מקור עיתונאי אחד על חברו? לכאורה, מעבר לרצון של הרב פראנק לגייס עוד מקור כדי להקל בדינה של עגונה זו, קשה לראות מדוע ביכר דווקא את "איגרת". הקושיה מתחזקת, שכן בהשתמשו דווקא בביטאון זה הוא נאלץ, כפי שעולה מדבריו, להתמודד עם שאלת אמינותם ההלכתית של אנשים שאינם שומרי שבת. ל"איגרת" היה משקל גם בגלל המידע המדויק לכאורה שהביא, שם:

חלקי הגופות אשר הובאו לקבורה בבית העלמין בחיפה בעילוס שם הם של אחדים מהנעדרים יתר החללים נאספו על ידי הצבא אשר ערך להם קבורה חשאית. אמנם שלטונות הצבא מסרבים להודות בכך בחששם כנראה מפני תלויות מצד מוסדות הדת על פגיעה בדיני ישראל, אך ממקורות מהימנים נודעה לנו עובדה זו.

אכן, המקורות הפנימיים שלא עמדו במלואם בפני הרבנים שישבו על מדין, היו מהותיים לעניין ו"עיתון חשאי" סיפק מעט מהמידע הפנימי הזה. להבנת התשובה של הרב פראנק, שנתפס כארי שבחבורה, צריך להתבונן בתשובות אחרות שניתנו באותו מעמד, שהרי הרב זילברמן פנה גם לרבנים אחרים. לא נאריך כאן, אבל דומה כי כשמדובר במקור מידע לענייני התרת עגונות, חשש מרחף מעל עצם השימוש בפרסום בעיתונות. מה שהיה, שנה אחרי התרסקות הגשר, בעבור הציבור בארץ ישראל מעין פרסום ראשון מלא ומקיף על הנופלים, כרוך היה בעבור הרבנים הפוסקים בסימן שאלה הלכתי. מסתבר שמנקודת מבט הלכתית הפרסום בעיתונות כגורם מזהה איננו חד-משמעי, וקשה לסמוך על ידיעה עיתונאית במקרים כגון אלה. כך כתב הרב עוזיאל בתשובתו לרב זילברמן: "אולם יש מקום עיון בשאלה זאת משום דכל העדות שלפנינו היא עדות שבכתב ומפי העיתונות והדבר צריך בירור וחקור דין אם יש לסמוך על עדות זאת שבכתב: [...]". ובהמשך הציע הצעה מעשית: "לכן נלע"ד להזמין לפני בי"ד את אלה שפרסמו דברים אלה בעתונות, או אלה שיודעים עדות זאת להגיד עדותם בפני בית דין, ואם יעידו ככל מה שנתפרסם בעתונות יש להתיר אשה זו מכבלי עגונה".⁴¹

41 ארכיון זילברמן (לעיל הערה 4).

טיעון זה מחדד את הניסוח שבחר הרב פראנק לתיאור הביטאון שממנו ציטט. ובאמת, מדוע כינה הרב פראנק את "איגרת" בתואר "חשאי"? ובכן, "בטרים", ש"איגרת" שעסק בענייני השעה היא נספח שלו, החל לצאת לאור ב-1942. הוא זכה במהלך השנים לשמות שונים, ככל הנראה כדי לתעתע בצנזורה הבריטית, ומוגדר כ"כתב עת למדיניות, חברה וביקורת" ברוח תנועת הפועלים. ניכר בו חותמו של אליעזר ליבנה.⁴² קשה אפוא לראותו כחשאי במובן הפשוט, אבל לאור הביקורת על תפיסת העיתונות כמקור מהימן לחלוטין להתרת עגונות אפשר כי "חשאיותו" של הביטאון כוונתה להביע את ראייתו כמקור המספק מידע מבפנים, מחוגים יודעי דבר המכירים את הפרשה על בורייה, מה שמוסיף תוקף לדבריהם. אם השערנו זו נכונה, אין באמת בדברים שנכתבו ב"איגרת" חידוש ממשי, אבל בהחלט ניתן להבין את מעמד מקור זה כשונה במידת-מה מהעיתונות הרגילה, ובעניין עדין ורגיש כהתרת עגונות תפיסתו כבר-סמכא ולו במעט מוסיפה תרומה מסוימת למהלך ההתרה.

לא נעסוק בכל דברי המשתתפים בחליפת המכתבים בין הרבנים שהתבקשו למענה ובין הרב זילברמן, שחלקם עוסקים בעניינים הלכתיים צרופים, אך לדעתי בדיון שכזה, העוסק ביחס שבין הפוסקים ובין המציאות ההיסטורית והחברתית המיוחדת, ראוי להעמיד על דברי הרב שלמה דוד כהנא, שהיה אז רבה של העיר העתיקה בירושלים, ובה בעת גם מנהל המחלקה לענייני עגונות המלחמה באיחוד רבנים עולי פולין. במכתב מיום ה' במנחם-אב תש"ז שטח הלה את משנתו העקרונית ואת יחסה למקרה. הוא עמד באופן מרגש על ההבדלים בין עיסוקו ההלכתי באותם ימים בעגונות השואה ובין המקרה דנן: "שאיין ידוע לנו בהתקפות אם רובם למיתה ואם נדמה התקפה למלחמה ידוע שהדיעות ממטה הצבא שאיש חיל נאבד לא נחשב זאת לעדות של מיתה משום דרוב של החיילים נשארים בחיים". מספר ימים לאחר מכן (בי"א במנחם-אב), לאחר ששמע בעיתונות על פרטי המקרה, הוסיף:

היה בעתון הבקר ידיעה ברורה באיזה אופן נהרגו הי"ד חללי הגשר וגם אצלי היה אחד מהקרובים[?] שהגיד לי שיש ידיעות ברורות להם בכל הפרטים וגם כבר נקבע על שם הי"ד ספינה למעפילים להנצחת זכרם לכן

42 אליעזר ליבנה (1902–1975) נודע כהוגה פוליטי וביטחוני, פובליציסט ואיש ציבור. היה איש מפא"י, ולימים חבר כנסת מטעמה. היה מאנשי ההגנה וממעצבי דרכה. הביטאון "בטרים", אחת מיצירותיו הפובליציסטיות, התקיים בשנים 1942–1960, ושיקף במידה רבה את דעותיו של העורך אליעזר ליבנה.

בודאי יש להם הדין [...] ומסכים אנכי להתירה בלי שום פקפוק ומסרתי מכתבו [...] להרב הראשי הרב הרצוג וגם הוא מסכים להתירה. כשסוגיית היחס לעיתונות ברקע, יצוין כי הרב כהנא לא התכחש לדברי "עיתון הבוקר". יחד עם זאת, הוסיף אסמכתא מהספינה הנידונה שהוזכרה לעיל. זוהי נקודה חשובה. ההנצחה לנופלים, על פי המשוער, כבר החלה! בלשונו של יצחקי, "למרות אי הוודאות, החלה הנצחה של כל 14 הנופלים. ב-16 ביולי הפליגה אניית מעפילים [...] האנייה נקראה 'י"ד חללי גשר א-זיבי'".⁴³ הנה, מה שנתפס אצל יצחקי ממרחק השנים כאי-ודאות, סייע בהתרת העגונה.

סיכום

לא הנושא ההלכתי כשלעצמו עמד כאן על הפרק. בנושא התרת עגונות, במיוחד אחרי השואה, הצטבר חומר הלכתי עצום, ובכל הזהירות המתחייבת דומה כי אין בחומרים שאספתי בנושא זה משום חידוש או פריצת דרך מיוחדת במינה. אכן, כל סוגיה הלכתית בכלל וסוגיית התרת עגונות בפרט, מתקיימת במרחב היסטורי נתון, ומקיימת קשר רב-אנפין עם ביטויי המציאותיים. המיוחד בנושא דידן הוא לדעתי העצמה והמיקוד של הספק, ההד הציבורי שלו שהפך להיות פרמטר בפני עצמו, והשלכותיו הלא-פשוטות שהיו לכך. תיאורנו כאן סיטואציה היסטורית מסוימת שבה משתקפת תופעה פסיכולוגית-לאומית-דתית. איך מתמודדת חברה עם מצב של אי-ודאות לגבי התוצאות המדויקות של נפילתם טובי בניה? אי-הוודאות אחת היא, אך ביטוייה בעולם החילוני והדתי דאז היו שונים. העולם הציוני-חילוני נחרד, הזדעזע, ועם זאת, חרף ההכרה הפנימית שהנופלים אכן נפלו, אפשר "צינור" מסוים לשחרור תחושת הספק. חיים גורי גילם את הספק בתיאור של 13 גוויות הנראות לכאורה כגופה אחת הנקברת בשק אחד. בהקשר הדתי, הספקות בערו באותה עצמה, אולם האתגר של התרת עגונות חייב חשיבה אחרת. ברקע להבנת טיבה של אותה חשיבה אחרת ייאמר, כי המתודה ההלכתית חייבה לדבר על הספקות באופן ישיר וברור, להגדירם ולתארם בדיוקנות מרבית. הספקות, אם ספקות הם, חייבים להיות מובנים כספקות ללא כחל וסרק! ועם זאת, המסורת הארוכה של הליכה ל"קולא" בכל הקשור להתרת עגונות נוקקה לסוג מסוים של ודאות, וזו סופקה על ידי ניתוח האירועים מתוך הישענות מרבית על המידע

שהיה קיים ומתוך הפגנת אמון מרבי לגורמים שעמדו מאחורי שליחת הלוחמים לגשר א-זיב.
מתוך כך משתקפת אמפתיה ואף הערכה ללוחמים בפלמ"ח, הגם שמעמדם החילוני הפריע לכאורה מבחינה הלכתית לקבל את עדותם כבת-תוקף הלכתי בנושא ההתרה.